

Borgos Anna

A magyar pszichoanalízis ígérete: Kardos Erzsébet

Kardos Erzsébet a pszichoanalízis budapesti iskolájának egyik legígéretesebb tehetsége volt, „egy kis Kovács Vilma”, ahogy Székács István fogalmazott.¹ Pályáját és életét tragikusan vágta el a háború és a zsidóüldözés. 1902-ben született Győrben, asszimilált zsidó családban. Apja Kardos Jenő (sz. Kohn Jakab, 1899-ben magyarosított Kardosra²) kereskedő, anyja Eislitzer Teréz, Imre öccse 1904-ben, Ilona húga 1905-ben született. A győri állami leánygimnáziumban (ma Kazinczy Ferenc Gimnázium) érettségizett 1921-ben („jól érett”), osztálytársai között volt Kovács Margit, a később nevéssé vált keramikus.³ Közben 1916-17-ben magántanuló volt, 1917-19 között pedig a Győr városi felső kereskedelmi iskolában tanult.⁴

Az 1920 szeptemberében érvénybe lépő numerus clausus törvényt a Budapesti Tudományegyetem orvoskarán nemcsak a zsidókra, hanem 1920 és 1926 között a nőkre is vonatkoztatták, utóbbiakra egyenesen teljes kizárást, numerus nullust vezettek be.⁵ Kardos Erzsébet tanulási vágya (és a család anyagi helyzete és támogatása) úgy tűnik, elég stabil volt ahhoz, hogy (sok társához hasonlóan) külföldön kezdje meg egyetemi tanulmányait. 1921 ősztől 1923 őszi szemeszteréig a Würzburgi Egyetem orvoskarán tanult⁶, az 1924 tavaszától 1926 nyaráig terjedő öt szemesztert pedig a pécsi Erzsébet Tudományegyetem orvoskarán végezte, ahol 1927 júniusában szerzett diplomát.⁷ Győri barátjának, majd würzburgi évfolyamtársának és egy ideig élettársának, Bánki Ödönnek írt levelei sok információt tartalmaznak körülményei és lelkiállapota változásairól ebben az időszakban.⁸ A kiutazás utáni időkből nincsenek levelek, a legtöbb az 1923-24 körüli visszajövetel idejéből származik, ezért a külföldi

¹ Lásd: Mészáros Judit: Interjú Székács Istvánnal. Kézirat, 1998, 25.

² Lásd *Budapesti Közlöny*, 1899. ápr. 23.

³ Lásd *A Győri M. Kir. Áll. Leánygimnázium értesítője az 1920-21 iskolai évről*. XIII. évfolyam. Közli Strasser Sándor kir. igazgató. Nitsmann József Könyvnyomdája, Győr, 1921. 13.

⁴ *A Győri M. Kir. Állami Leánygimnázium (ma Kazinczy Ferenc Gimnázium) érettségi anyakönyvei*. Köszönet Németh Tibor igazgatónak a szíves tájékoztatásért.

⁵ Lásd Borgos, 2015.

⁶ Kardos Erzsébet egyetemi nyilvántartási lapja, Universitätsarchiv, Würzburg.

⁷ Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár, Orvostudományi doktorok albuma IV. kötet, 35. o. 2317/1926-27. (Köszönet Lengvári Istvánnak az adatokért.)

⁸ A levelek és további értékes információk megosztásáért hálás köszönettel tartozom Bánki Ödön lányának, Esther Bánki Hollandiában élő művészettörténésznek.

tanulás kezdeti tapasztalatairól nem tudunk, az viszont kiderül, hogy a Würzburgból való hazajövetel és az itteni visszailleszkedés érzelmileg és szakmailag is nehéz volt a számára.

9

Würzburgban egy német családtól (Meyerék) bérelt lakásban lakott a szintén az orvostudományban tanuló győri ismerőseivel (Bánki Ödönnel, Anhalzer Pállal) és a felvidéki Nagybecskerekéről származó Lucsics Ivánnal. Bánki Ödönnel közeli, baráti-partneri (talán egy ideig szerelmi) kapcsolat volt köztük. (Bánki 1923-tól Münchenben folytatta orvosi tanulmányait.) Ödön édesanyjának, aki kifejezett ellenszenvvel viseltetett Kardos Erzsébet (és az egész Kardos-család) iránt, komoly „erkölcsi” fenntartásai voltak az együttlakással:

„Mikor 2 év előtt a Frankfurter-strassei lakásba költöztetek, nekem már akkor se tetszett a dolog, nem szeretem ezt a családi életet, örültem, hogy most külön lakol, rövid ideig tartott az örömöm, most már megint együtt laksz másokkal, hát most mit szól ahhoz Kardosné, hogy Te együtt laksz Bözsivel, mert ő olyan nagyon föl volt háborodva az Ida és Feri együttlakásán, úgy kell neki, most legalább az ő lányát beszél ki, és majd én is segítek az embereknek ebben a kibeszélésben. Én nem tagadom, én nem szeretem a vele való barátságot, egy normális barátság ellen nincs kifogásom, de ezt az örökös együttlevést utálok, és megjósolom előre, nem is lesz jó vége.” (Bánki Olga Bánki Ödönnek, Győr, 1923? jún. 11.)¹⁰

Bánki Olga fiához írt levelei a személyes ellenszenvven túl az idősebb generációnak a nők tanulmányaival kapcsolatos korabeli sztereotípiáit is demonstrálják: „Bözsire meg az a megjegyzésem, nincs komoly nő a világon, és minél többet tanul, annál nőbb lesz, az örökösen mulató nők kevésbé hiúak, kevésbé überspanntak¹¹. Isten ments, hogy a leányom tanult nő legyen. Kezdem belátni, hogy Szilárd Tóninak igaza volt, amit a tanult nőkről, különösen a medikákról mondott.” (Bánki Olga Bánki Ödönnek, Győr, 1923. dec. 23.) Ennek ellenére lánya, Bánki Zsuzsa a harmincas években a Bauhaus neves tervezője lett (később a holokauszt áldozatává vált).

⁹ Kardos Erzsébet az 1920-as évek első felében Würzburgban. A második képen würzburgi magyar évfolyamtársaival: Bánki Ödön, Kardos Erzsébet, Somló Ida és Iványi Ferenc. Az első kép lelőhelye a Universitätsarchiv Würzburg, a második Olga Bánki tulajdona.

¹⁰ A levelek Esther Bánki tulajdonai.

¹¹ Túlfeszített, izgatott

Kardos Erzsébet Bánki Ödönhöz írt levelei leginkább az egyetemi ügyek, anyagi nehézségek, tervek és lehetőségek, a család, az ismerősök és a politika témáit érintik. Sokszor hangulati labilitás, olykor kétségbeesés érződik belőlük (többnyire a családi-társadalmi realitások miatt), ugyanakkor nagyfokú tudatosság és önreflexió, intellektuális érdeklődés és ambíció, érettség és önállóság is.

Visszatérően reflektál a politikai eseményekre, amelyek húsbavágóan érintik lakóhelyével, tanulmányaival, jövőjével kapcsolatos döntéseit. 1923-tól Európa több egyetemére, Lipcsébe, Pozsonyba, Bázélbe, Bernbe, Münchenbe is beadta felvételi kérvényét, próbálta elismertetni tanulmányait, fordította, másolta, küldözgette egyetemi dokumentumait, részben Bánki segítségével. Bár erre csak utalások vannak a levelekben, sejtetően Würzburgban is sűrűbbé váltak az antiszemita megnyilvánulások, ezért kezd új helyekben gondolkodni, noha már kötődik a városhoz.

„Kuci¹², múltkor valami furcsa félelem fogott el a németországi rémhírek hatása alatt, és írtam Meyeréknek, hogy küldje el irataimat, mindent, amit csak a fiókomban találnak, küldjék el hozzád. Légy szíves add be a kérvényemet Leipzigba és még esetleg más egyetemre, ami nem Bajorország, és ahova csak egy csepp kilátás van, hogy felvesznek. Azt hiszem, másutt kilátás úgyszincs, legfeljebb Giessenben. Mindegy bárhol, de biztosítékot szeretnék. Talán közben a rostocki iratokat megszerezted, és akkor be lehet adni két helyre. Persze ha Würzburg visszafogad, eszembe se lesz elmenni.” (Győrből Würzburgba, 1923? nyár)

„Képzelheted, milyen izgatottan várom a napi újságot, és nyelem a betűket, a híreket. Messziről és kívülről minden nagyobbyszerűnek, tragikusabbnak látszik, és ez kell csak az én fantáziámnak. Ami pedig a nagyítást teszi, nem kell ahhoz a távolság se olyan nagyon. Megteszik a magukét a magyar újságok is. Egyébként én már kicsit régebben, még ezelőtt a fordulat előtt beadtam kérvényemet a pozsonyi egyetemre. Választ persze még nem kaptam, most majd lesz dolgom visszaszerezni őket, mire kimegyek. [...] Már szeretném látni a valóságát annak a sok mindenfajta rémképnek, amit itt alkotunk magunknak ismerősi leírásokból, levelekből, azt írták-mondták-okból, újságokból.” (Győrből Würzburgba, 1923. okt. 2.)

„Mindenesetre kérlek, hosszabbítsd meg az útlevelemet, írasd bele Schweizot is, és express küldd. Hétfőig van gondolkodási időm. Kedden itt lesz az útlevél, esetleg szerdán mégis elutazom. Azt már úgyis látom: a most következő félévnek számunkra való élet-értékét és még talán sok további éveknek mindazt a lehetőségét, ami szépséget adna bele, fel kell áldoznunk valami hatalmasabbnak, rajtunk kívül állónak, amit jelenleg történelemnek neveznek az emberek.” (Würzburg, 1923 nov.?)

„Még egy kellemes találkozásom volt Pesten, a belvárosi színház egy bársonyszékén előkelő stílusban terpeszkedett Freywirth kolléga. Tehát ő is. És mivel az »Az Újság«-ban nemrégén egy szívrepesztő cikk jelent meg egy

¹² Bánki Ödön beceneve

Németországból hazatért würzburgi diák szenvedéseiről¹³, azt hiszem, nem tévedek, ha azt hiszem, az ő szavai ihlettek meg egy ráérő újságíró.” (Győrből Würzburgba, 1923 vége)

A vajdasági Somló Ida, Erzsébet würzburgi egyetemi barátnője Lipcséből Münchenbe írt levele¹⁴ Bánki Ödönnek egy közös ismerős nyomán az otthoni viszonyok fenyegetettségéről számol be: „Én nem értem Bözsét, miért ment Pestre? Hiszen Roth kartárs kétségbeesetten ír az ottani egyetemi viszonyokról. Nem lehet ott sem nyugodtabban tanulni, mint itt.” (Somló Ida Bánki Ödönnek, Lipcse, 1923. dec. 6.)

Bánki Olga fiának írt levelében hasonlóan nyilatkozik az egyetemi erőszakról: „Az egyetemen csúnya heccek vannak, Bözsinek még eddig nem voltak kellemetlenségei, anyja ott volt nála, azt mondja, nyomott hangulatban van, azon nem is csodálkozom.” (Bánki Olga Bánki Ödönnek, Győr, 1924 körül)

Az egyetemi tanulmányokkal kapcsolatos dilemmák tehát jóval túlmutatnak az intellektuális szempontokon: a szóba jöhető helyeket az adminisztratív lehetőségek, az anyagiak és a politikai körülmények is behatárolják. A honosításhoz legalább négy szemesztert Magyarországon kellett elvégezni, a bonyolult és/vagy sikertelen átjelentkezéseken kívül Kardos végül ezért is dönt úgy, hogy (würzburgi szigorlata után) itthon, a pécsi orvoskaron fejezi be tanulmányait (ahol sem a nőkre vonatkozó a numerus nullus nem érvényesült, sem a zsidókat érintő numerus clausust nem alkalmazták annyira szigorúan). De még itthonról is próbálkozik külföldi (müncheni, lipcsei) egyetemi felvétellel. Ezekről a komplikált, gyorsan változó döntési helyzetekről, mérlegelésekről és kilátásokról is beszámolnak Bánki Ödönnek írt levelei:

„Kedves Kuci, ne haragudj, felbontottam a leveledet, de nagyon kíváncsi voltam, mi a véleménye Zürichnek. Itt az történt, hogy másnap reggel az elutazásod után sürgönyt kaptam, felvettek Pécssett. Ekkor én újra sürgönyöztem az irataimért, és írtam express, hogy nem megyek haza, mert decemberben nem bírnék magyarul levizgázni.” (Würzburg, 1923 ősz?)

„[M]egérkezett a baseli levél. Idegen maturát egyáltalában ne ismernek el, ha Vorprüfungot¹⁵ akarok csinálni, meg kell ismételnem ott az érettségi vizsgát. Egyébként semmi nem áll útjában az ottani tanulásnak. Tehát Basel lehetősége

¹³ Az említett cikk: Magyar diákok szenvedése német egyetemen. *Az Ujság*, 1923. okt. 25. 9. A cikk a német idegenellenességéről és az anyagi megszorításokról számol be a külföldi diákok nézőpontjából. „– Minden ház kapuján és minden üzleten ott függ a Hakenkreuz, a bajor ébredő-jelvény. A Haken-Kreuzlerék azonban nemcsak a zsidók ellen harcolnak – hiszen Bajorország 9 millió lakása között csupán 30.000 zsidó van –, hanem főleg az idegenek eltávolítását tűzték ki célul. Mert az idegeneket egész Németországban gyűlölik, és ezt azzal magyarázzák, hogy az idegenek egész a legutóbbi időkig szinte ingyen éltek Németországban. Ezt most igyekeznek is behozni rajtuk, és akiről megállapítják, hogy idegen állampolgár, azt a szó szoros értelmében megnyúzzák. [...] Az idegen egyetemi hallgatók már tavaly is sokkal több tandíjat fizettek az egyetemen, mint a német diákok. A magyar és osztrák tanulókkal azonban, rossz valutájuk miatt kivételt tettek és ezek ugyanannyit fizettek az egyetemen, mint a németek. Az idén ez a kedvezmény megszűnt. A magyar diákoknak éppen úgy 160 arany márka tandíjat kell fizetniük, mint például az amerikai diákoknak. A német diákok ennek a tizedrészét, vagyis 16 márkát fizetnek.”

Egy későbbi riport, hasonló témában: Az európai egyetemeken szétszórva tanulnak a magyar diákok, akiket a numerus clausus kiszorított. *Az Ujság*, 1925. jan. 31. 4.

¹⁴ Esther Bánki tulajdona.

¹⁵ Előzetes vizsga

elveszett a számomra, maradna ugyan Bern, ahol ez a rendelet egész biztos nincsen, de már egy kicsit elkéstem vele. Mindenesetre írok ma még, de úgyse lesz belőle semmi. [...] Azért mégis legszívesebben megcsinálnám itt a kísérletet a szigorlattal, ahol félévet csak talán vesztek, ahol személyileg azért mégsem fog történni bajom, és ahonnan, amíg pénzem van, minden pillanatban elmehetek.” (Würzburg, 1923 nov.?)

„Itt [Pécsett] meghosszabbították felvételemet a jövő félévre, a fogadalmat is letettem, kézfogással együtt, szóval a dékán jóindulatából elintéztem mindent, hogy a jövő félév elején ne kelljen itt lennem, beíratassam magamat, és csak a szigorlat után, vagyis az itteni félév közepén jöjjenek vissza.” (Győrből Würzburgba, 1923 vége?)

„Pesten már lakásom is van, így csak a szigorlat és néhány hasonló apróság választ el attól, hogy pesti lakos legyek. Ma már szépen megalkudtam a realitásokkal, tudom, hogy sokkal okosabb pár félévet itthon tölteni, sőt esetleg itthon végezni. Ahhoz, hogy valaki nosztrifikálhasson, négy félév szükséges, és az itteni végzéshez szintén négy beírt félévnek kell lenni. Így én már valószínűleg itt maradok, és itt töltöm hátralévő négy félévemet. Azután még mindig van időm kimenni.” (Győr, 1924 eleje)

„Most egy itteni, szintén szigorlat előtt álló orvostanhallgatóval beszéltem, ő referált némely dolgokról. Valószínűleg itt kell maradnom, és klinikus tantárgyakat felvennem, ha azt akarom, hogy ezt a félévemet elismerjék.” (Budapest, 1924 eleje)

„Kuci, nem tudom, beadhatod-e Te az én kérvényemet Münchenben, én mindenesetre válaszod nem várva küldöm irataimat, mihelyt meg tudom kapni őket Győrből. Itt ugyanis május közepén bevégeződnek az előadások, és nekem nem kellene a végét bevárnom. Abban az esetben tehát, ha véletlenül felvennének (Leipzigbe is beadom), idejében künn lehetnék, és legalább tudnám, milyenek lehetnek előadások, legalább megszeretném azokat a tárgyakat, amikkel a közeljövőben foglalkozni fogok.” (Budapest, 1924 tavasz?)

„Most azonban újabb komplikációk keletkeztek, az összes irataim bent vannak kérvényezés végett, így nem tudom sem a magyar, sem a német indexet mellékelni. Ezért szerettem volna rendkívüli hallgatónak beiratkozni, és szerettem volna a korlátozásokat tudni, amik ezzel járnak. Kurzusok közül u. i. engem főleg a geburtshilflien¹⁶ érdekelne, azonkívül az Augenspiegelkurs¹⁷. A többit esetleg elengedném, azt itt is van alkalmam megtanulni. [...] Ha kimenetelem biztos volna, akkor természetesen elvégezném a fordítások fáradságos munkáját. De nagyon ingadozik: pénzkérdés miatt.” (Pécs?, 1924. márc. 19.)

1924 tavaszától a pécsi orvoskaron folytatja tanulmányait. A levelek érzékletes képet adnak a tanulmányokhoz, magához a tanuláshoz való viszonyáról, érdeklődéséről, ambícióiról, tudásszomjáról. Visszatérőek a koncentráció nehézségeiről szóló panaszok és a könyvek, eszközök beszerzése vonatkozó kérések is.

¹⁶ Valószínűleg: geburtshilflichen = szülészeti

¹⁷ Szemtükrözés kurzus

„Lehetetlenül unatkoztam egyik nap, nem tudtam, mitévő legyek, és szedtem elő egymásután a könyveket, mindegyikből csak néhány oldalt bírtam elolvasni. [...] Hát tudós így nem lesz belőlem, az bizonyos. A mikroszkóp is díszíti már szobám egy elhagyott sarkát, de régi ellenszenvem iránta nem akar alábbhagyni. Nincs türelmem hozzá, hogy bután bámuljam, és hagyjam beékelődni a szemembe: hogy néz ki az elastische, és hogyan a bridege-webige[?] Faser. Ellenben Frey¹⁸ még mindig csak fokozza az élvezetet. Hát persze, hogy ne adj be kérvényt, nem akarok elmenni Würzburgból, és az okokat eltaláltad. Hát ne szerezz mikroszkópot, Kuci, egyelőre nem megyek.” (Győrből Würzburgba, 1923 vége?)

„Az én korábbi kimenésemből valószínűleg nem lesz semmi. Polgár Sándor¹⁹ felajánlotta a mikroszkópját, és így az egyetlen elfogadható becsületes okom megszűnik. Most legfeljebb azt remélhetem, hogy itt nem tudok majd rendesen tanulni. Ma fiziológiával tömtem a fejemet, zúgott is tőle a végén amúgy istenigazában, de képzeld, megértettem, és el is végeztem a szemet.” (Győrből Würzburgba, 1923 vége/24 eleje)

„Drága Kuci, kérnék tőled valamit. Ha a Reinke²⁰ -re nincs szükséged az elkövetkező hónapban, úgy küldd el nekem. Ha itt van a ládádban, úgy írd meg minél előbb, nem akarok addig kutatni. Valamint azt is szeretném tudni, itt van-e Corning, Topographie²¹.” (Würzburgból Münchenbe, 1924. jan. 19.)

„[V]alószínűleg tisztában vagy a hazai orvosi irodalommal, és tudod, milyen jó és használható könyvek jelentek meg magyar szerzőtől magyar nyelven. Ugyanis először csak a hézagokat szeretném német könyvekkel pótolni, hogy megszokjam a hazám nyelvén való gondolkodást. Később aztán rákerülhet a sor a német könyvekre.” (Würzburgból Münchenbe, 1924? febr. 11.)

Érdeklődését és ambícióját jelzi, hogy saját ötlettől vezérelve nekikezd egy alapvető német klinikai szakkönyv fordításának, amelyhez magyar kiadót is próbál keresni, végül úgy tűnik, sikertelenül.

„[N]éhány héttel ezelőtt lépéseket tettem az irányban, hogy Magnus-Alsleben könyvét²² lefordítsam. Nemrégiben azonban eszembe jutott, hogy valaki említette egyszer már nekem, hogy gondol ennek a könyvnek a lefordítására. Ez a valaki pedig csak Te lehettél. Hát én nem hiszem, hogy ez a mostani vállalkozásom sikerülni fog, mielőtt azonban tovább mennék, a Te engedélyedre van szükségem.” (Pécs?, 1924. márc. 7.)

¹⁸ Feltehetőleg Johann Friedrich Heinrich Konrad Frey (1822-1890) német-svájci orvos, anatómus, zoológus. Zoológiával, szövettannal és mikroszkópos technikával kapcsolatos tankönyvek szerzője.

¹⁹ Polgár (sz. Pollák) Sándor (Győr, 1876 – Auschwitz, 1944) botanikus, tanár.

²⁰ Friedrich Reinke (1862- 1919) német orvos, patológus, egyetemi tanár. A Reinke-kristályok, a Reinke-tér és a Reinke-ödéma névadója.

²¹ Hanson Kelly Corning: *Lehrbuch der Topographischen Anatomie für Studierende und Ärzte*. J. F. Bergmann Verlag, München, Wiesbaden. (Első kiadás: 1907; 1922-ben már a 12. kiadás jelent meg.)

²² Ernst Magnus-Alsleben (1879-1936), 1915 és 1933 között a Würzburgi Egyetem belgyógyászprofesszora, a würzburgi egyetemi klinika igazgatója. *Vorlesungen über klinische Propädeutik* (Előadások a klinikai propedeutikáról) című könyve 1919-ben jelent meg először, feltehetőleg e munka fordítására készült Kardos Erzsébet. Magyar fordításnak nem találtam nyomát.

„A fordítást azért [pénzkeresés céljából] szerettem volna elvállalni, egyelőre azonban nem lehet hozzá sok reményem. A múlt tapasztalataim okulva természetesen Magnushoz fordultam először, annál is inkább, mert a magyar kiadók között Julius Springernek nagyon rossz híre van. Állítólag lehetetlen összegeket kér a kiadás jogának átengedéséért. Ő nekem rendkívül kedvesen válaszolt, hogy igyekszik minden befolyását latba vetni érdekemben a kiadónál kedvező pénzügyi feltételek miatt is, és mihelyt választ kap, értesíteni fog. Azóta már sok idő eltelt, és semmi válasz, semmi hír. Félek, hogy a magyar kiadó is megbánta a dolgot („Studium”), mert tőle sem kaptam választ egy levelemre eddig. Kiadót szerezni nehéz volt a rossz gazdasági viszonyok miatt, és ezt nem szeretném, ha kicsúszna az ujjaim közül. Pedig eddig kedvvel dolgoztam a fordításon, így a munka szempontjából is szívesen vállalnám. [...] Nagyon odadobott ez a levél, ne haragudj, Kuci, máskor ha nem lesz reggel 7-től este 8-ig órám, talán többet és jobbat.” (Pécs?, 1924. márc. 19.)

Kardos Imre, Erzsébet bátyja (aki egy ideig Nürnbergben folytatott tanulmányokat) egy gyermekgyógyászati könyv beszerzése ügyében közvetít Bánki Ödön felé. A levél tanúskodik arról, hogy Kardos Erzsébet érdeklődése a gyermekgyógyászat iránt már egyetemista korában kialakult.

„[A]rra kérnélek, hogy légy szíves a Bözsi által rég óhajtott gyermekgyógyászatot megvenni. Gyuritól kérdeztem, ki azt mondta, vagy Feer-től²³, vagy ha tudsz újabbat, akkor azt.” (Kardos Imre Bánki Ödönnek, Győrből Münchenbe, 1924. júl.)²⁴

Kardos Erzsébet keserűséggel és erős szarkazmussal számol be Bánki Ödönnek a pécsi egyetemen tapasztalt (főleg a németországi körülményekhez mérve) ambivalens benyomásairól a tanárok és a kurzusok színvonalát illetően.

„Pfuj, undorodom, unatkozom, és azon gondolkodom, hogy mit keresek én a Tisza partján. Pedig ugyanezt tenném még egyszer, hisz tudtam, hogy ennek kell itt történnie. Csak ma még bírjam ezt a magyar kolleginát itt mellettem, aki Farkas élettant tanul és folyton beszél, csak ma még bírjak az idegeimmel, holnapig talán kialszom mindent, természetes lesz, hogy szűklátókörű szürkék vesznek körül, és elfeledkezem arról, hogy valaha másképp volt.” (Budapest, 1924 eleje)

„Kutyának való életet élek. Nagyon szeretném most otthon egy kicsit rendbeszedni magamat. Majdnem mindennap reggeltől estig előadások. Nem érintkezem még itt levő jóbarátaimmal sem, békét hagyom az embereknek, és cserébe csak egyet kívánok tőlük, hagyjanak ők is békében engem. Azt hiszem, az idegességem még a szigorlati pszichózis, azért várom olyan nagyon ezt a kétheti pihenőt.” (Pécs, 1924. ápr. 9.)

²³ Emil Feer (1864-1955) svájci gyermekorvos. Az említett könyv feltehetőleg a *Diagnostik der Kinderkrankheiten* (Springer, Berlin 1921).

²⁴ Esther Bánki tulajdona.

„Várakozásomon felül kellemetlen ez a primitívség. Belgyógyászaton minden igyekezetem dacára is alszom, ha nem is ténylegesen. Bakay²⁵, a sebész azonban minden órán jobban tetszik. Mansfeld²⁶ a legértékesebb ember, úgy látszik. Entz²⁷ (kórbonctan) jó vicceket mond, úgyhogy néha nagyszerűen lehet nála mulatni. Ez az egész. Gyakorlati kurzus, ahol vezetnek és tanítják a szerencsétlen kezdőt, nincs. Látni az előadásokon csak abban a kivételes esetben lehet, ha első padba kerül az ember véletlen szerencse folytán. A vetítő készülék az nem mindig jó, az pedig egyáltalában nem létezik, hogy valaki egy rajz erejéig megerőltesse magát. Inkább csak úgy mutogat a levegőben, s közben látszik rajta a meggyőződés, hogy ezt úgyse érti senki. Igaza van. A legtöbb primitív teremben még csak kályha tábla sincsen, és nagy apparátussal cipelik elő, nagy ünnepnapon. Meglehetősen el vagyok foglalva, sokat kell hallgatni, persze meggyőződés nélkül. [...] Így egyelőre halott minden, amit hallok, és halottnak érzem magamat. Lehet, hogy ez csak az egy pillanatig ki nem pihent szigorlati fáradtság, lakáskeresés, robot és a még nem teljes belehelyezkedés. [...] Nagyon büszke voltam, a legelső kórbonctani órán Entz egész órán Braust²⁸ emlegette, az ő könyvéből vetített jórészt, és külön kiemelte, hogy milyen nagyszerű ábrák vannak Braus könyvében. Magnust még nem érdeklődhettem, mert nem találkoztam értelmes emberrel. Az én impresszióm az, hogy nagy érdeklődésre találna, a legtöbb hallgató előtt azért ismeretlenek egyes könyvek, mert nem magyarul vannak írva, egyébként érdeklődnek. Általában csodálatosan könyvszegény a szakirodalom, és egész általános a csak jegyzetből készülés. De olyan technikájuk is van a jegyzéshez, hogy úgyszólván minden szót lejegyeznek.” (Budapest, 1924. tavasz)

A zaklatott helyzet, a bizonytalanság, az elszakadás természetesen lelkiállapotára is hatással van. A Würzburgból való hazatérés hasonlóan traumatikus, mint amilyen feltehetőleg az itthonról való távozás lehetett.

„Azt gondoltam, hogy megkönnyebbülés lesz átlépni a határt, és az utolsó napok izgalmaiban csak azokat a momentumokat éreztem, amik azt hajtogatták, hogy el, el, minél hamarabb. De mikor elindult a vonat, akkor elmúlt minden, és ami még maradt, az kínzó, gyötrő, mélységes fájdalom volt. [...] Még ma is, fáradtan, ezer

²⁵ Bakay Lajos (1880-1959) sebészorvos, 1918-tól a pozsonyi, majd a pécsi egyetem sebészeti tanszékének oktatója. 1926 és 1945 között a budapesti egyetem tanára és a II. számú Sebészeti Klinika igazgatója. 1925-26 között a pécsi, 1942-43 között a budapesti egyetem rektora.

²⁶ Mansfeld Géza (1882-1950) orvos, fiziológus, bakteriológus, farmakológus, 1930-31 között a pécsi orvoskar dékánja, 1934-35 között rektora. 1918-tól a pécsi Erzsébet Tudományegyetem egyetemi tanára, a pozsonyi gyógyszer-tanszék vezetője. 1923 és 1944 között a pécsi Gyógyszertani Intézet és a Kórtani Intézet igazgatója.

²⁷ Entz Béla (1877-1959) patológus orvos, egyetemi tanár. 1918-tól 1952-ig a pozsonyi, ill. a pécsi egyetem kórbonctan-tanára, 1931-32-ben 1945-46-ban az egyetem rektora.

Kardos Erzsébet tanárai a pécsi orvoskaron: Entz Béla (kórbonctan, gyógyszer-tan, törvényszéki orvostan), Mansfeld Géza (kórtan, gyógyszerhatástan, receptszerkesztés), Ángyán János (belorvostan), Bakay Lajos (sebészet), Fenyvessy Béa (közegészségtan), Heim Pál (gyermekorvostan), Nyáry László (idegkórtan), Imre József (szemészet), Scipiades Elemér (szülészet és nőgyógyászat), Reuter Camillo (elmekór- és gyógytan), Petényi Géza (gyermekgyógyászati diagnosztika), Albrich Konrád (szemészeti műtét), Góczy Lajos (szülészet műtét), Kluge Endre (törvénykezési elmetan, orvosi pszichológia és neurózistana), Beck Soma (bőr- és nemibetegségek), Kelemen György (fül- és felsőlégutak kór- és gyógytana)

²⁸ Hermann Braus (1868-1924) orvos, anatómiaprofesszor a würzburgi Julius-Maximilians Egyetemen. Az említett munka feltehetőleg az *Anatomie des Menschen: ein Lehrbuch für Studierende und Ärzte* (Springer, Berlin, Heidelberg, 1921).

apró gondtól, két átutazott éjszakától elgyötörve, ha az utcán eszembe jut valami az utolsó pár nap történetéből, görcsösen fojtogatja valami a torkomat, és könnyek gyűlnek a szemembe. Még vadidegen ember előtt sem merem mutatni, mondani, hogy rossz volt elmennem.” (Budapest, 1924 eleje)

1924 októberében meghal édesapja; a gyász súlyos depresszív állapotot idéz elő, egyszersmind megerősíti benne az apjához való kötődés, közelség érzését.

„Ma három hete, hogy apám az utolsó napját élte. [...] Hogy én egyáltalában nem vagyok és nem létezem, mert olyan végtelen nagy bennem a szenvedés és a kín, hogy az teljesen megszüntet engem. [...] Ödön, mi nem tudjuk, nem, nekünk fogalmunk sincs róla, mennyire szeretjük azokat, akiket szeretünk. Egy halottnak a szeretete értette és éreztette meg velem, és közelebb hozott mindazokhoz, akiket szeretek. Az ő közelsége pedig néha egész a testiségig fokozódik, érzem a keze érintését, a pillantását, és ez végtelenül jólesik.” (Pécs, 1924. nov. 9.)

A diplomaszerezés után Kardos Erzsébet nem maradt Magyarországon: 1927 nyaratól két évig asszisztensként dolgozott Düsseldorfban Arthur Schlossmann gyermekklinikáján²⁹ (Kinderklinik der Städtischen Krankenanstalt). Ez idő alatt egy évig az Auguste-Victoria-Haus düsseldorfi gyermekotthonának főorvosa volt (az intézményt Schlossmann lánya, Erna Eckstein-Schlossmann vezette), ahol 120 gyermekről gondoskodott, valamint előadásokat tartott a nővérek orvosi képzésében.³⁰

Innen még nagyobb távolságba ugrott földrajzilag és szakmailag is: 1929-ben Kolumbiába hívták, ahol Barranquillában Maxim Bauer müncheni bakteriológus magánklinikáján gyermekorvos adjunktusként dolgozott, és a szintén Bauer által vezetett bakteriológiai intézetben trópusi betegségek laboratóriumi vizsgálatát végezte. Másfél éves dél-amerikai tartózkodása alatt (Bauer hasonló expedíciói nyomán) a Venezuela északi részén, Kolumbia határánál fekvő Guajira félszigeten élő guajiro indián törzshöz szervezett expedíciókat egyedül (első nőként), és tanulmányozta népszokásaikat és életmódjukat. Az expedíciókról a napilapok (a *Magyar Hírlap*, illetve az ott megjelent két cikket átvevő *Délamerikai Magyarság*) is beszámoltak. A *Magyar Hírlap* 1932 májusában interjút készített Maxim Bauerrel, melyben az orvos Kardos Erzsébetről is elismeréssel beszélt, olyannyira, hogy a venezuelai Sierra Nevada de Mérida általa először megmászott 6000 méteres gleccserét Kardos-csúcsnak szándékozott elnevezni (erre nem találtam későbbi nyomot). „– Egy fiatal magyar lány az asszisztensnőm: Kardos Erzsébet dr. és az ő tiszteletére nevezem el róla a csúcsot. – A legnagyobb dicsérettel emlékezik meg a magyar orvosnő kiváló munkásságáról és elmeséli, hogy Kardos Erzsébet dr. is végzett expedíciókat az ő példája nyomán egyedül.”³¹

Anhalzer Pál, Bánki Ödön győri gimnáziumi osztálytársa, würzburgi egyetemi társuk és lakótársuk is tudósítja Ödönt a cikkről, bár „buta vonatkozás”-nak minősíti az orvosnő említését. „Ha meg tudod venni a május 15-i Magyar Hírlapot, olvashatsz benne valamit Kardos Bözséről. A cikk Maxim Bauerről, Bözse ismerőséről szól, és

²⁹ Personalbuch, Sekretariat der Kinderklinik, Bibliothek im Institut für Geschichte, Theorie und Ethik der Medizin, Düsseldorf

³⁰ Resume, Dr. Elisabeth Kardos, 1938. British Psychoanalytical Society Archives, S-M-04-02

³¹ Rónay Mária: Magyar orvosnő expedíciós útja Dél-Amerika indiánjai közé. *Magyar Hírlap*, 1932. máj. 15. 4.

buta vonatkozásban Bözsit is megemlíti.” (Anhalzer Pál Bánki Ödönnek, Budapest, 1932. május)³²

Bánki Olga még erősebb iróniával és tőle megszokott negatív elfogultsággal számol be fiának a hírről. „Zsuzska elküldte a pütkösi Magyar Hírlapot, ami Kardos E.-ről szól, látod, milyen híres nő lett a barátnőd, egy gleccser-csúcsot neveznek el róla, és most legalább egész Győr tudja, kinek a kedvéért ment ki Dél-Amerikába, igen jól mulattak rajta az emberek.” (Bánki Olga Bánki Ödönnek, Győr, 1932. jún. 15.)

A *Magyar Hírlap* 1932. októberi száma már kifejezetten Kardos Erzsébet útjairól, az általa meglátogatott indián törzs életmódjáról és szokásairól számol be újságírói kommentárok kíséretében.

„Halk szavú, meleg tekintetű, csendes kis lány ül velem szemben. Senki se hinné el róla, hogy mennyi tudás van kedves homloka mögött, milyen hallatlan energia van ebben a kicsi, bájos teremtésben, aki külföldi tudományos körökben elismert nevet vívott ki magának. [...] A rendkívül tehetséges fiatal orvosnő még a tavasszal jött vissza Columbiából, mert, amint mondja: pszichikailag nem bírta elviselni az ottani atmoszférát. Azóta Németországban tartózkodott. Münchenben és Berlinben dolgozott különböző tudományos intézetekben szép sikerrel. Most a honvág hazahozza Magyarországra. Egy ideig otthon marad a családjánál Győrben, ahol ugyancsak dolgozni fog.”³³

A nők (és azon belül is a női analitikusok) etnológiai, kulturális antropológiai érdeklődése nem volt egyedi a korban. Az akkoriban fejlődő etnológia a pszichoanalízishez hasonlóan nyitott és új világokat nyitó tudomány volt. Bálint Alice ugyancsak elmélyült ezen a területen, és fel is használta a gyermeki fejlődéssel kapcsolatos pszichoanalitikus tanulmányaiban (bár ő terepmunkát nem végzett).³⁴

1932-ben tehát Kardos visszatért Európába, és Berlinben a Frigyes császár és császárné gyermekkórház orvosigazgatója, Heinrich Finkelstein gyermekorvos mellett dolgozott. 1932 őszén „a honvág hazahozta” Magyarországra (és feltehetőleg a németországi politikai helyzet), és egy ideig Győrben élt, ahol gyermekorvosi rendelőt is nyitott.³⁵ Rendelője várószobáját Bánki Zsuzsa Bauhaus művész tervezte, mint ez Bánki anyjának leveléből kiderül, akinek ellenséges és előítéletes viszonyulása tíz év után sem változott: „Az ides lányom már 10 napja visszament Frankfurtba. Egész nyáron igen sokat dolgozott, kaptak szünidei munkát is, és azonkívül csinált terveket Kardos Bözsi várója számára. Nehéz pasasok azok, és milyen közönséges, zsigori, parvenü emberek, a legrondább az Imre, és utána következnek a többiek, azok se sokkal különbek. Hogy tudtál olyan jóba lenni Bözsivel, ő nem is komoly orvos, és mint nő, unter aller Kritik, nem tudom, hogy kis v. nagy k-e?” (Bánki Olga Bánki Ödönnek, Győr, 1932. okt. 1.)

³² Esther Bánki tulajdona

³³ [r. m.]: Magyar orvosnő a délamerikai indiánok között. *Magyar Hírlap*, 1932. okt. 15. 5. Lásd még Rónay Mária: A goajiro-indiánok világa. *Tolnai Világlapja*, 1940, 29, júl. 17. 13.

³⁴ Bálint Alice-ról lásd Borgos, 2018.

³⁵ „Orvosi hír. Dr. Kardos Erzsébet csecsemő- és gyermekbetegségek szakorvosa, a düsseldorfi Schlossmann gyermekklinika volt orvosa Kisfaludy-utca 20. szám (Baross-út sarok) alatt rendelőt nyitott. Rendel 9-délig és délután 3-5-ig.” *Dunántúli Hírlap*, 40(264), 1932. nov. 22.

1933-tól két évig Szondi Lipót mellett dolgozott a Magyar Királyi Állami Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Kórtani és Gyógytani Laboratóriumában. Itt a fiatakorúak bíróságáról küldött fiatakorú bűnözők pszichológiai és biológiai vizsgálatát, valamint értelmi fogyatékos gyerekek vizsgálatát és fejlesztő terápiáját végezte. Munkájának része volt ezen kívül az endokrinológiai zavarok diagnosztikája és terápiája is. Átfogó kutatást végzett a személyiségzavarokkal kapcsolatban Rorschach-teszt segítségével, és számos előadást tartott a témában a Főiskola diákjainak.³⁶

Életében közölt publikációi (legalábbis az általam felleltek szerint) összesen két rövid recenziót foglalnak magukba, melyek a *Magyar Gyógypedagógia* című folyóiratban jelentek meg 1934-ben.³⁷ Ezek a sterilizáció témájában, konkrétan a dán sterilizációs törvény tapasztalatai alapján született cikkekről íródtak, melyek jellemzik a korszak (kezdetben progresszív célokat kitűző) eugenika, fajegészségtan iránti tudományos érdeklődését és az általuk megerősített társadalmi normákat.

„Prof. Dr. Gustav Aschaffenburg: Das dänische Sterilizationsgesetz und die Schwachsinnigenfürsorge. (*Monatschrift für Kriminalpsychologie und Strafrechtform.*) (A dán sterilizációs törvény és a gyengeelműjeükről való gondoskodás.) [...] Az 1929-ben életbeléptetett dán törvény a kastráció végrehajtását megengedi olyan egyéneknél, akik abnormális erősségű vagy irányú nemi ösztöneik miatt ilyen természetű bűncselekményeket követnek el és ezáltal úgy a társadalmat, mint önmagukat veszélyeztetik. [...] Szerző azokról a kastrációs és sterilizációs eredményekről számol be, amelyeket ennek a törvénynek értelmében gyengeelműjeüeken végzett. [...] A *kastrált egyének mindegyikénél asexualitás lepett fel, a nemi irányú bűncselekmények megszűntek*. Káros következmények vagy elváltozások sem testileg, sem lelkileg nem voltak észlelhetők. A *herék eltávolításával a homosexuális irányú nemi ösztönök ugyanúgy megszűntek, mint heterosexuálisak, sőt javulás mutatkozott a kastráltak nem nemi irányú társadalomellenes magatartásában is.* [...]”

„H. O. Wildenskov: A sterilizáció Dániában (Sterilisation in Dänemark). (*Eugenic Review* Vol. XXIII. No. 4.) A dán *kastrációs törvény* értelmében szerző ezt a műtétet 4 férfinél hajtotta végre, akiknél bűncselekményekhez vezető szexuális rendellenességek indokolták a beavatkozást. A *rendellenes hajlamok mind a 4 esetben megszűntek*, egyébként az operáltakon sem lelki, sem testi elváltozás nem mutatkozott. Hálásak voltak a műtétért, amely megszabadította őket eddigi zárt intézeti életüktől. A *sterilizációt* 10 szexuálisan rendellenes nőbetegen eszközölték, akik mindaddig az intézet lakói voltak. Műtét után magáncsaládokhoz kerültek és azóta semmi okot nem szolgáltattak ismételt intézeti kezelésre. [...]”

Sajnos nem pontosan derül ki a szövegből, hogy mit fednek az „abnormális erősségű vagy irányú” nemi ösztönök és az ebből adódó bűncselekmények, hogy a pedofilián túl magát a homoszexuális irányultságot is ilyen módon „kezelték”-e. Kardos Erzsébet

³⁶ Resume, Dr. Elisabeth Kardos, 1938. British Psychoanalytical Society Archives, S-M-04-02.

³⁷ *Magyar Gyógypedagógia*, 1934, 22(4-6): 66-67. Kiemelések az eredetiben.

pusztán az ismertetésre szorítkozik, semmiféle kommentárt nem fűz a könyvek tartalmához.

1934-től Kovács Vilmához járt kiképző analízisbe, és két év után a gyermekorvosi praxis mellett pszichoanalitikus gyakorlatot is kezdett.³⁸ 1936-ban a budapesti Orvosi Kamara tagja lett. A pszichoanalízis iránti érdeklődésének előzményeiről, analitikus munkájáról sajnos nem sokat tudunk. 1939 februárjában egy inverziós esetről tartott előadást a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesületben, ezután lett az egyesület tagja.

1940-ben házasságot kötött³⁹ Pető Endrével, a (nála két évvel fiatalabb) gyermekorvos-pszichoanalitikussal.⁴⁰ Petővel közös munkájuk is volt: megkísérelték a játék metapszichológiai leírását, rámutatva, hogy az elsődleges folyamatok minden sajátossága megtalálható a gyermek játékában. Kardos egyetlen (posztumusz) tanulmánya („Contributions to the theory of play”) ebből a közös gondolkodásból született. A tanulmányt Pető Endre publikálta 1956-ban a *British Journal of Medical Psychology*-ban, saját kiegészítéseivel.⁴¹

„A lehasított, integrálatlan részek játéktevékenysége lehetővé teszi az én számára, hogy elfogadja e részek tartalmát [...]. A lehasított részek átmenetileg a tudatos, integrált én részévé válnak a játék oszcillációs folyamata során. [...] Az archaikus-mágikus összefonódásnak ebben az állapotában az elsődleges folyamatok minden jellemzőjét megtaláljuk – mindenekelőtt az eltolást, a sűrítést és a szimbolizmust. A játék egyik legmegkapóbb tulajdonsága a tárgyak, fantáziák és helyszínek gyors változása, valamint a társadalmi értékek, erkölcsi normák és élvezetek egymás közötti eltolása.”⁴²

„A játékban a tiltott, szorongást keltő impulzusok büntudat vagy szorongás nélkül kezelhetők, és felhasználhatók arra, hogy a külső valóságot az én ellenőrzése alá vonják. A legfőbb mechanizmus, amellyel ez elérhető, a tiltott impulzusok tagadása az azt kísérő szorongással együtt, és az én libidóval történő elárasztása. A szerzők hangsúlyozzák az infantilis szexualitás és a gyermekkori játék jellemzői közti számos párhuzamot. A játék alapmodellje az, amit Kardos és Pető »az elsődleges játék a mellel« kifejezéssel jelöl, ahol a helyzet negatív aspektusait tagadás övezi. A szerzők a játékot a deperszonalizáció jelenségével szembeállítva is tárgyalják, amit »a tárgy elvesztésének archaikus mintázataként« írnak le, míg a játék »a tárgy megtalálásának és integrálásának szándékát reprezentálja.«⁴³

³⁸ Rendelője (és a budapesti távbeszélő névsor szerint 1939-ig lakása is) a Klotild (mai Stollár Béla) utca 10/b alatt volt. „Kardos Erzsébet dr. szabadságáról megérkezett és rendelését újból megkezdte. V., Klotild-u. 10/b. Telefon: 154-41.” *Ujság*, 1935. szept. 1. 17. Ezután férjével a Katona József u. 14. szám alatt lakott. (Lásd *A budapesti egységes hálózat (Budapest és környéke) betűrendes távbeszélő névsora*)

³⁹ A házasság pontos ideje 1940. június 6., helye a budapesti 8. kerületi házasságkötő terem. Pető Endre tanúja öccse, Pető Akos volt (aki 1943-ban munkaszolgálatban halt meg), Kardos Erzsébeté dr. Szerdahelyi József, Pető Endre anyai nagybátyja – érdekes módon Kardos családjából senki nem képviseltette magát tanúként. Forrás: Budapest 8. kerületi házassági anyakönyvek.

⁴⁰ Pető Endréről lásd: Damousi, 2009.

⁴¹ Kardos – Peto, 1956.

⁴² Kardos – Peto, 1956. 101-102. Lásd még Andrew Peto: The Fragmentizing Function of the Ego in the Transference Neurosis. *International Journal of Psycho-Analysis*, 1961, 42: 238-245.

⁴³ (s. n.) Review in *Psychoanalytic Quarterly*, 1957, 26: 442.

1938-ban férjével részt vettek a párizsi nemzetközi pszichoanalitikus kongresszuson. 1939-ben a Lázár Klára – Gerő Vilmos házaspárral együtt bevándorlási kérelmet nyújtottak be először (eredménytelenül) Új-Zélandra, majd Ausztráliába, ahová végül szeptemberben megkapták a vízumot.⁴⁴

A házaspár mégis Budapesten maradt. Pető idős édesanyja és az akkor frissen berendezett közös (Katona József utca 14. szám alatti) lakás is itt tartotta őket, veszélyérzetük nem volt elég erős.⁴⁵ Ezen kívül mindketten abban az évben lettek az egyesület tagjai, készen álltak az analitikus praxisra. A nyilasuralom alatt hamis papírokkal, külön helyen bujkáltak, svéd menlevelet is kaptak, amíg valaki feljelentette Kardost, és 1945 januárjában, röviddel Budapest felszabadulása előtt meggyilkolta egy nyilas brigád.⁴⁶ „Ormos Margit ideggyógyász idézte fel emlékét: 1945 januárjában a gettó kapujában találkozott vele, táská volt kezében, talán menekült valahonnan, vagy segítségére sietett valakinek. Valószínűleg ő látta utoljára.”⁴⁷ Apja már nem érte meg a háborút, anyját viszont Győről deportálták, Auschwitzban gyilkolták meg.

1946 júniusában, a Ferenczi Sándor tiszteletére tartott emlékülésen Hermann Imre megemlékezett az áldozatokról, és felolvasták Kardos játékról szóló munkáját is.⁴⁸ Erről az eseményről az *Orvosok Lapja*⁴⁹ és a *Világ*⁵⁰ című napilap is hírt adott. Hermann így jellemezte Kardost: „Érzékeny és jószívű volt, és bátran segített sokakat számára igen veszélyes körülmények között. A fiatalabb kollégák közé tartozott az Egyesületben, de már kiváló nevet szerzett, különösen a gyermekanalízis területén.”⁵¹

Pető Endre 1950-ben, az analitikus egyesület megszűnése után/miatt emigrált először Ausztráliába, majd 1956-ban New Yorkba⁵² második feleségével, Hannával⁵³ és annak lányával, az 1943-ban született Ágnessel⁵⁴, aki később Agnes Jacobs néven ismert festő lett Washingtonban.⁵⁵ 1950-ben Kardos Erzsébet testvérei is Ausztráliába emigráltak, és halálukig Sydneyben éltek, gyermeke egyiküknek sem született. Az

⁴⁴ Mészáros, 2014, 153. Affidavitokat kaptak az Egyesült Államokból is, amint ezt az Emergency Committee on Relief and Immigration 1941-es listája dokumentálja. (Mészáros, 2014, 158.)

⁴⁵ Mészáros Judit: Interjú Hanna Petővel, 1995.

⁴⁶ Nemes, 1985; Mészáros Judit: Interjú Hanna Petővel (1995). Idézi Mészáros, 2008, 144. (Más források szerint aknára lépett.)

⁴⁷ Nemes, 1985, 2732.

⁴⁸ Harmat, 1994, 393.

⁴⁹ *Orvosok Lapja*, 1946. máj. 15. 10.

⁵⁰ „A Magyar Pszichoanalitikai Egyesület (Freud Társaság) június 3-án 6 órakor tartja nyilvános Ferenczy [sic] emlékülését a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezetének VIII., Bangha Béla-utca 2. II. emelet alatti helyiségében. Ekkor olvassak fel dr. Pethóné [sic] dr. Kardos Erzsébet posthumus tanulmányát: A játék kapcsolatai az én fejlődéssel címen.” *Világ*, 1946. jún. 1. 3. (Hírek rovat)

⁵¹ Hermann, 1946, 91.

⁵² A New Yorki Pszichoanalitikus Egyesület és Intézet kiképző analitikusa és 1975-77 között elnöke volt.

⁵³ Pető Hanna (sz. Kellner Johanna) 1915-ben született, Pető Endre a harmadik férje volt (Róth Sándor és Löw György után), 1947-ben házasodtak össze. (Forrás: www.familysearch.org; <https://vhaonline.usc.edu/viewingPage?testimonyID=8122>)

⁵⁴ Lásd Christine Brett-Vickers: *An Elegy for Elizabeth Kardos – ‘A contribution to the theory of play’*. 2019. jan. 30. <https://freudinoceania.com/category/andrew-peto-sydney-institute-of-psychoanalysis>

⁵⁵ Lásd <https://www.artspace.com/artist/agnes-jacobs> Agnes Jacobs lánya, Julie Menin ügyvéd, köztisztviselő, 2019-ben kinevezték New York népszámlálásért felelős igazgatójának, előtte New York polgármesteri hivatalának média- és szórakoztatás-ügyi biztosa volt.

emigrációs dokumentumok szerint Imre foglalkozása cipész volt (a húszas években ő is orvosi egyetemre járt Nürnbergben, Ilonka varrónőként dolgozott).

Kardos Erzsébet ígéretes pályáját derékba törte a „történelem”, vagyis az antiszemita politika, amellyel (a szellemi pályára lépő nőkkel szembeni előítéletek mellett) egyetemi tanulmányainak megkezdésétől fogva szembesült. Analitikusként (is) kevés aktív év adatott a számára. Emigrációit, külföldi tartózkodásait részben a politikai kényszer, részben a szakmai kíváncsiság motiválta. De a töredékes pályát tekintve is kirajzolódik egy aktív, sűrű életút és egy gondolat- és érzelemgazdag személyiség: a sokirányú gyermekorvosi, kutatói, antropológiai és pszichoanalitikus érdeklődés és gyakorlat, valamint a mindehhez szükséges függetlenség és az intellektuális és gyógyító munka iránti elszánt-elkötelezett viszonyulás.

Felhasznált irodalom

- A Győri M. Kir. Áll. Leánygimnázium értesítője az 1920-21 iskolai évről** (1921). XIII. évfolyam. Közli Strasser Sándor kir. igazgató. Győr: Nitsmann József Könyvnyomdája.
- Borgos Anna** (2015). „... a mértéktelen beözönlésnek gátat vetni. A zsidó és a női hallgatók létszámkorlátozásának retorikája a Bölcsészkaron. In: Szűcs Teri (szerk.): *Bevésett nevek. Az ELTE holokauszt- és második világháborús emlékművének felavatásához kapcsolódó konferencia* (110-129). Budapest: ELTE BTK.
- Borgos Anna** (2018). *Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában*. Budapest: Noran Libro.
- Brett-Vickers, Christine** (2019). An Elegy for Elizabeth Kardos – ‘A contribution to the theory of play’. Jan. 30. <https://freudinoceania.com/category/andrew-peto-sydney-institute-of-psychoanalysis>
- Damousi, Joy** (2009). The Travelling Psychoanalyst: Andrew Peto and Transnational Explorations of Psychoanalysis in Budapest, Sydney and New York. In: J. Damousi, M. B. Plotkin (eds.): *The Transnational Unconscious* (127-144). Palgrave, London.
- Harmat Pál** (1994). *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Sopron: Bethlen Gábor Könyvkiadó.
- Hermann Imre** (1946). Hungarian Psycho-Analytical Society (Report). *International Journal of Psycho-Analysis*, 27: 87-92.
- Kardos Erzsébet** (1934). Prof. Dr. Gustav Aschaffenburg: Das dänische Sterilisationsgesetz und die Schwachsinnigenfürsorge; H. O. Wildenskov: A sterilizáció Dániában (Sterilisation in Dänemark). *Magyar Gyógypedagógia*, 22(4-6): 66-67.
- Kardos, Elizabeth – Peto, Andrew** (1956). Contributions to the theory of play. *British Journal of Medical Psychology*, 29(2): 100-112.

- Mészáros Judit** (2008). „Az Önök Bizottsága”. *Ferenczi Sándor, a budapesti iskola és a pszichoanalitikus emigráció*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nemes Livia** (1985). A magyar pszichoanalitikusok sorsa a fasizmus éveiben. *Orvosi Hetilap*, nov. 3. 126(44): 2730-2735.
- Peto, Andrew** (1961). The Fragmentizing Function of the Ego in the Transference Neurosis. *International Journal of Psycho-Analysis*, 42: 238-245.
- [r. m.] (1940). Magyar orvosnő a délamerikai indiánok között. *Magyar Hírlap*, 1932. okt. 15. 5. Lásd még Rónay Mária: A goajiro-indiánok világa. *Tolnai Világlapja*, 29. júl. 17. 13.
- Rónay Mária** (1932). Magyar orvosnő expedíciós útja Dél-Amerika indiánjai közé. *Magyar Hírlap*, máj. 15. 4.
- [s. n.] (1957). *British Journal of Medical Psychology*. XXIX, 1956: Contributions to the Theory of Play. Elizabeth Kardos and Andrew Peto. (Review) *Psychoanalytic Quarterly*, 26: 442.

Kéziratok dokumentumok, levéltári anyagok:

- Kardos Erzsébet levelei Bánki Ödönnek (Esther Bánki tulajdona)
- Kardos Imre levelei Bánki Ödönnek (Esther Bánki tulajdona)
- Bánki Olga levelei Bánki Ödönnek (Esther Bánki tulajdona)
- Somló Ida levelei Bánki Ödönnek (Esther Bánki tulajdona)
- A Győri M. Kir. Állami Leánygimnázium érettségi anyakönyvei. Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr.
- Kardos Erzsébet egyetemi nyilvántartási lapja. Universitätsarchiv, Würzburg
- Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár, Orvostudományi doktorok albuma
- Personalbuch, Sekretariat der Kinderklinik, Bibliothek im Institut für Geschichte, Theorie und Ethik der Medizin, Düsseldorf
- Resume, Dr. Elisabeth Kardos, 1938. British Psychoanalytical Society Archives, S-M-04-02
- Lázár-Gerő Klára levele Ernest Jonesnak, 1939. jún. 22. British Psychoanalytical Society Archives, GO7/BJ/FOI/07.
- Mészáros Judit: Interjú Hanna Petővel, 1995. Ferenczi Sándor Egyesület archívuma.
- Mészáros Judit: Interjú Székács Istvánnal, 1998. Ferenczi Sándor Egyesület archívuma.